

Категорія розмовності в динамічній структурі лінгвістичного знання

М. В. Цуркан

ВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет»

Paper received 16.02.17; Accepted for publication 25.02.17.

Анотація. У статті розглянуто категорію розмовності крізь призму історії літературної мови, описано процес входження народнорозмовних одиниць у художню оповідь, окреслено функціонально-стилістичні параметри розмовності.

Ключові слова: категорія розмовності, народнорозмовні одиниці, художня оповідь, функціонально-стилістичні параметри розмовності.

Розмовні явища віддавна були об'єктом розгляду історії літературної мови. Їх витлумачували як *явища народнорозмовності*, оскільки предмет цієї галузі мовознавства – вивчення способів формування книжної мови на тлі взаємодії з усно-розмовною, що має ареальну та соціальну диференціацію.

Засвоєння розмовних елементів означають як входження народнорозмовних (діалектних, наддіалектних) одиниць у книжну писемну практику, зокрема у твори XI–XIII ст. із церковно-релігійною тематикою [6, с. 6], у пам'ятки XIV–XVIII ст. [6, с. 57, 93]. Жива народна мова поступово закріплювалася як основа літературно-писемного розвитку в національній культурі й до кінця XVII ст. уже „часто виступала в ролі найважливішого компонента [розрідження наше. – М. Ц.] її структури” [4, с. 38], хоча й не утверджувалася в усіх її жанрах. У XVII–XVIII ст. цей процес набуває поширення в художній літературі – в інтермедіях, бурлескних і панегіричних віршах, у різних сатиричних і гумористичних творах.

Так звана проста усна й писемна мови відбивали територіальні діалекти неоднаковою мірою. Виявлені в різних староукраїнських пам'ятках діалектизми дослідники кваліфікують як периферійні елементи тодішньої літературної мови (І.Матвіяс). Широта взаємодії книжних і народнорозмовних елементів національної мови спричинила руйнування структури та образної системи „високої” мови й утвердження прав народної мови в літературній (М.Ленова)..

Розвиток і унормування української літературної мови, як, зрештою, і багатьох інших, спричинили дві зустрічні тенденції: а) орієнтація писемної літературної мови на народнорозмовну мову; б) піднесення народнорозмовної (усної) мови до рівня писемної мови, створення її єдності, монолітності в національному масштабі [4, с. 3].

На цьому ґрунті народнорозмовна мова абстрагується від різноджерельних „нестандартних” елементів (локальних, жаргонних, вузькопрофесійних, виразно просторічних тощо), виявляє тенденцію до послаблення залежності від говірок, до усталення регіональних мовних норм. Наприкінці XVIII ст. завершується перехід до єдиної нової української літературної мови, сформованої на народній основі. Цей процес найбільше охопив мову художньої літератури.

Найістотніша особливість нової української літературної мови, яка наприкінці XVIII – до другої половини XIX ст. була представлена жанрами поетичної та прозової мовотворчості, полягає в її максимальному зближенні з народними говорами. Вона розвинулася на основі південно-східного наріччя й активно увібрала

в себе та уніфікувала в єдину систему елементи всіх інших діалектних масивів української мови.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. слабка унормованість української літературної мови, властиві їй хитання, розбіжності, невпорядкованість відкривали діалектним одиницям широкий доступ у всі її підсистеми, що не давало змоги цим одиницям стилістично увиразнюватися (І.Матвіяс). За таких умов цілком закономірним було те, що кожний письменник у мові своїх творів відображав передусім його рідну говірку, зважаючи при цьому на мову попередників. Середньонаддніпрянські говори митці сприймали як центральні, найтиповіші, зразкові й вагомі серед інших говірок. Територіальні говіркові форми, слова й синтаксичні конструкції впліталися в канву літературного (писемного) мовлення природно, стихійно, і тому читач засвоював їх як звичайні стилістично нейтральні елементи.

Письменники XIX ст. звертаються до народної мови в разі оповіді про важливі події, а виклад є емоційно насичений, пов'язаний із динамікою, рухом, багатством дійовими особами. Говіркові засоби поступово почали оцінювати щодо їхнього поширення, зрозумілості читачеві, що й спричинило витворення народнорозмовних засобів, що мають зв'язок із говірковими, але ознака їх „прив'язаності” поступово уневизнюється: письменники намагаються репрезентувати свою говірку й віднаходять одиниці, цікаві й зрозумілі читачеві – носію іншої говірки (Г. П. Іжакевич, О. Г. Муромцева та ін.).

Із другої половини XIX ст. наддніпрянські літературно-писемні традиції наслідують письменники Галичини та Буковини (І. Франко, В. Стефаник, М. Черемшина, Ю. Федькович, С. Воробкевич, О. Кобилянська, О. Маковей, М. Павлик) й у своїй творчості виявляють тенденцію до уніфікації літературної мови на наддніпрянській основі, широко застосовуючи й місцеві діалектизми – відповідно бойківського, покутського, гуцульського говорів – для типізації та індивідуалізації образів у творах на сільську тематику. У зв'язку з цим нині актуальні висновки про слабку унормованість як художнього словника, так і правопису в мові прозаїків 60–80-х рр. XIX ст., чия мова є зразком західноукраїнського варіанта тогочасної літературної мови, хоча й насиченого, наприклад у Ю. Федьковича та М. Павлика, гуцульськими діалектними рисами, з-поміж яких „часом важко або й неможливо розрізнити свідоме, цілеспрямоване і несвідоме, випадкове, мимовільне вживання гуцульських діалектних одиниць“ (В. Грещук). Також науковець убачає захоплення розмовною стихією, що

межує з фактографічністю, і в мові М. Черемшини.

Варто зазначити, що деякі діалектні риси до нової української мови внесла і прозова творчість М. Коцюбинського (І.Матвіяс, В.Грещук). Зокрема, В. Грещук констатує орієнтацію письменника на стилізацію гуцульських рис у повісті „Тіні забутих предків”.

Діалектизми в мові В. Стефаніка виконували емоційно-експресивну функцію, розкривали психологію селян, вносили в текст забарвлення місцевого побуту. Їх місце в новелах було естетично виправдане, оскільки це не копіювання місцевої говірки, а „досконалий засіб художнього виразу” (І.Матвіяс). Діалектні засоби допомогли прозаїку в роботі над діалогічною формою новел, що сприяло психологізації та драматизації оповіді. Як відзначав І. І. Ковалик, „двомовність” Стефанікових новел (сплав місцевої покутської говірки та пізніше засвоєної з книжних джерел і літературного оточення мови) необхідно розв’язувати, виходячи з основ психології його художньої творчості.

У літературі кінця XIX – початку XX ст. накреслилися тенденції до інтелектуально-психологічного осмислення буття за допомогою народної в своїй основі мови. Створення й розвиток літературно-писемної мови української нації зумовлені тим, що в другій половині XIX – на початку XX ст. закладаються основні принципи стилістичного використання діалектних слів (І.Матвіяс).

Спостережено, що саме в мові художньої літератури з яскраво вираженими естетичними функціями, говірковий елемент часто вперше оцінюється й піддається випробуванню на стилістично-виразову придатність (В.Чабаненко). У художньому тексті діалектизм набуває додаткових семантичних та естетичних відтінків, різко контрастує з літературно-нормативною організацією цього тексту й через те стилістично увиразнюється. Ступінь експресивності діалектизму зумовлений його належністю до певного мовного рівня, особливостями семантики і тим, з якою метою і в який спосіб вводить його автор у текст [5, с. 14–32].

Якщо в початковий період формування літературної мови середньонаддніпряньський діалект і говірки південно-західного наріччя через посередництво усної народної творчості виконують кожний на окресленій території *основположну роль*, то поступово їхній вплив зменшується (але не припиняється). Натомість для часу функціонування літературної мови як загальнонаціональної унормованої системи характерна зміна форми взаємодії літературної мови та місцевих діалектів. Вони є невичерпним джерелом для творення експресивних і образних лексичних засобів, набувають статусу **народнорозмовного елемента** мови художньої літератури; паралельно з іншими розмовними елементами діалекти залишаються знаряддям подальшого прогресу мови, її писемних стилів через засвоєння нею того нового, що з’являється в усно-розмовному мовленні народу „внаслідок спонтанного саморозвитку живої мови” [7, с. 41].

Сучасні дослідники, послугуючись поняттям **народнорозмовна мова**, розуміють під ним базу літературної мови. Це, за запропонованим визначенням С. П. Бирик, „наддіалектний субстрат, конгломерат одиниць мови без їх нормативної оцінки та кодифіка-

ції, усвідомлений соціумом як національна модель мови, основа повсякденно-побутової культури” [3, с. 566].

Упродовж кількох століть діалектизм, чи говірковий елемент, змінив статус структурного, нормотвірного компонента на статус *стилеми* в літературній мові. В українській лінгвостилістиці в площині від дослідницької моделі „мова і стиль письменника” до моделей „індивідуальний стиль письменника” поступово відійшли від послуговування історикомовним поняттям „народнорозмовність”, залишивши його для праць з історичної стилістики на позначення процесу „олітературнення діалектних та напівдіалектних, розмовно-побутових елементів з естетичною настановою; авторську естетико-стилістичну модифікацію розмовного як стилістичного засобу літературної мови” [3, с. 567].

На нашу думку, потреба у використанні термінів *народнорозмовна мова, народнорозмовний елемент, народнорозмовність стилю* зникла у зв’язку з двома чинниками: 1) зазначені поняття дослідники пов’язували з певною абстрактною моделю в загальній картині історії літературної мови, становлення української літературної мови на основі писемних джерел і впливу мови фольклору; 2) у стилістиці виокремили розмовний (розмовно-побутовий) стиль літературної мови, який ґрунтується на усній розмовній побутовій мові з територіальними та соціальними варіантами. До того ж елементи соціального варіанту, проходячи крізь нормативні фільтри літературної усної та писемної мови, надають **відтінку розмовності** мовній практиці, зокрема письменницькій.

Отже, у проєкції на мову сучасної художньої літератури ключовим для характеристики елементів усної розмовної мови в їхній стилістичній функції послугуються терміном „розмовність”.

Формуванню теорії розмовності сприяла також лексикографічна практика і власне „словникове” значення цієї категорії. Йдеться про **розмовне як стилістичний реєстр у кодифікаційних працях**.

Саме з цим значенням у структурі категорії ‘розмовність’ пов’язана кваліфікація частини лексики та фразеології усно-розмовної сфери вживання як розмовної. За визначенням С. Я. Єрмоленко в енциклопедії „Українська мова”, *розмовна лексика* – це слова, „протиставлені стилістично нейтральній та книжній лексиці літературної мови своїм емоційно-експресивним забарвленням і функціонально-стильовим навантаженням” [12, с. 582]. У працях С. П. Бирик констатовано також, що оскільки в лінгвістичній термінології поняття „розмовна лексика” співвіднесене з функціональною ознакою розмовного стилю, то воно має охоплювати й „нейтральний розмовно-побутовий словник, що в художньому стилі зазнає актуалізації й асоціативно-образної трансформації. Загалом проєкція розмовної лексики на літературну писемну мову значно впливає на диференціацію її складу, з якого, на перший погляд, „відсікається” стилістично нейтральний шар слів-побутовизмів, етнографізмів, професійних жаргонізмів, органічних у структурі розмовно-побутового стилю літературної мови” [3, с. 321]. Цю невідповідність відзначала свого часу й Т. В. Ткаченко, зауважуючи, що „розмовна

мова в системі літературної мови і розмовна мова в художній літературі – явища не тотожні” [9, с. 17].

Досліджено, що у динамічній структурі лінгвістичного знання усталилися кілька класифікаційних підходів до розмовної лексики:

а) наявність трьох підгруп: „1) власне-розмовна лексика, 2) так зване просторіччя, 3) грубе просторіччя, або вульгаризми. У повсякденній культурі побуває також лексика, уживання якої обмежене територіально (діалектизми) або соціально (жаргонізми та арготизми)” (Л. А. Коробчинська);

б) диференціація у структурі розмовної лексики ще народнопоетичного складника на зразок *рута-м'ята*, *білолиций*, *сизокрилий*, *ясночолоий*, *віщувати* тощо (Л. А. Коробчинська);

в) виокремлення як основної *емоційно-оцінної*, експресивної лексики, зокрема слів, що: 1) у своєму лексичному значенні мають позитивне чи негативне емоційне забарвлення (В. Білоноженко, Н. Бойко, С. Єрмоленко); 2) мають формальні граматичні показники емоційності; 3) виражають емоції жарту, пестливості, зневаги, презирства, іронії, вульгарності, лайливості, фамільярності, з відповідними ремарками у словниках; 4) позначені вольовою конотацією (Л. Мацько). Саме експресиви розмовного типу, як слушно зауважує Н. І. Бойко, „становлять значну частину експресивного лексичного фонду української мови”;

г) розрізнення лексичної і словотворчої ознак у розмовній лексиці, пор.: „У зв'язку з двоїстістю [семантичною. – М. Ц.] основи можна, очевидно, говорити про емоційно-експресивні і функціонально-стилістичні розмовні елементи” (М. М. Пилинський). Отже, окремий параметр розмовності – це слова з ознаками **розмовного словотвору**. Ідеться про слова із суфіксами суб'єктивної оцінки (*матуся*, *хитрюга*), із суфіксами, що мають функціональне забарвлення розмовності: *-к-*, *-ик-*, *-ун-*, *-яг(а)-* тощо; про універбати (М. М. Пилинський, К. Г. Городенська, З. О. Валюх, А. М. Нелюба та ін.);

г) диференціація: 1) власне-лексика розмовної сфери вживання, функціонально закріпленої за повсякденно-побутовою практикою, що не має у словнику ремарки *розм.* (назви спорідненості, житла, меблів, господарських предметів, одягу та взуття, їжі й напоїв, посуду та кухонного начиння, звичаїв, обрядів, ігор, розваг, а також позначення дій на зразок *балакати*, *баритися*, *вештатися*, *знадити*, *звабити* тощо. Ця група охоплює лексичні діалектизми та етнографізми, застарілі та нові слова, співвідносні зі сферою повсякденно-побутової культури); 2) власне-лексика розмовної сфери вживання, що має непохідні основи й відзначена в загальнономовному словнику ремаркою *розм.* та її варіантами, що вказують на джерело походження (*діал.*, *жарг.*) чи експресивність; 3) слів із розмовним значенням, тобто лексем, утворених через переосмислення (переносного вживання) нейтральних і книжних слів у розмовно-побутовій сфері (іронічні, жартівливі, лайливі), й активно уживаних у художньому та публіцистичному стилях. Лексика з ремаркою *перен.*, **Образно*, **У порівн.* (С. П. Биби́к), а також слова з характерними формантами, що впливають на появу семантичного відтінка розмовності в них.

Оскільки С. П. Биби́к послуговується поняттям не „розмовна лексика”, у яке вкладає емоційно-експресивний зміст, а „лексика розмовної сфери вживання”, то дослідниця в це широке розуміння лексики за її закріпленням за певною комунікативно-стильовою сферою вживання унулежнює також побутовізми, елементи просторіччя (слова позанормативні та зі зниженою конотацією), елементи субкультур (жаргонізми, сленгізми) [3, с. 162].

Ця теорія „лексичної” розмовності була потрібна насамперед для укладання словників і випрацювання чітких принципів ремаркування складників реєстрів (Л. А. Коробчинська, С. П. Левченко, М. М. Пилинський, О. О. Тараненко, Л. В. Струганець).

Варто зауважити, що зазвичай у науковій літературі мало уваги приділяють питанням диференціації **граматичних словоформ за ознакою розмовності**, а саме: граматичних форм іменників спільного роду, деяких особових форм дієслів, стверджувальних і заперечних слів-речень [11], змінюваних аббревіатур, деяких аналітичних форм вираження граматичних значень, пестливих варіантів збірних числівників тощо [2, с. 70, 110]. Вагомим теоретичним внеском у справу дослідження морфологічних одиниць з ознаками розмовності є праці Н. В. Гуйванюк, В. М. Ожогана та ін. Цю інформацію узагальнено в монографії С. П. Биби́к [3].

Вивченню **синтаксичної структури речень, притаманних усно-розмовній мові**, присвятили статті й монографії Н. В. Гуйванюк, П. С. Дудик, С. Я. Єрмоленко, М. І. Личук та багато інших дослідників-україністів. Найціннішим із погляду стилістики є узагальнення про те, що у структурі речення взаємодіють лексика і синтаксис, що й роблять його розмовним.

Істотну роль в усній спонтанній мові, як відомо, мають так звані *ситуативні висловлення* – готові соціально закріплені комунікативно-функціональні одиниці, що становлять вільне сполучення слів, вивченню яких приділяють ще мало уваги. Б. Ю. Норман відзначав, що такі комунікативні блоки „поглинають” лексему як номінативну одиницю, є реакцією на певну екстралінгвальну ситуацію. У мові прози такі ситуації типізуються, стаючи важливим засобом стилізації розмовності (на жаль, цей аспект практично не досліджений). Детальніше цю теорію представлено в другому розділі.

Як бачимо, у сучасній лінгвістиці запропоновано й кілька підходів (Г. П. Їжакевич, М. Ф. Алефіренко, В. Д. Ужченко, І. С. Гнатюк і В. М. Білоноженко, Т. В. Цимбалюк, О. О. Селіванова) до класифікації **розмовної фразеології** як експресивно маркованих висловлень, що їх здебільшого використовують для уяскравлення негативних характеристик у тих чи тих об'єктах дійсності [1, с. 16]. Наприклад, В. Д. Ужченко розрізняв розмовні (літературно-розмовні, ужитково-розмовні й фамільярно-розмовні) та просторічні фразеологічні одиниці паралельно із фольклорними й книжними [10, с. 246–247]. Поділ фразем на розмовні, просторічні та знижено-експресивні застосовують як прийом прагмалінгвістичної оцінки їхніх текстових зображально-фігуральних

функцій [13, с. 67–85] – відбиття колориту комунікації у сфері повсякденно-побутової культури, стилістичний ефект гумору, жарту, іронії, вираження експресивності контексту.

Розмовна фразеологія – це етнокультурний фонд національної мови, тому фразеологізми витлумачують як „квасістереотипи та квазіеталони народного світогляду”, що „репрезентують переважно повсякденно-емпіричний, історичний та культурний досвід мовно-

го колективу, пов’язаний із його традиціями” [8, с. 11–12].

Отже, коли йдеться про функціонально-стилістичні параметри розмовності, то важливо відзначити основні лексико-граматичні ознаки мовних одиниць, показові для усно-розмовної сфери літературного вживання. Крім того, ці параметри є визначальними для встановлення співвідношення загальних і стильових норм у кожному конкретний період історії мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології : монографія, Харків, 1987, 136 с.
2. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія, Київ, 1993, 336 с.
3. Биби́к С. П. Українська усна літературна мова в культурі повсякдення : монографія, Ніжин, 2013, 589 с.
4. Білодід І. К. Вибрані праці : у 3-х т., Київ, 1986, 406 с.
5. Єрмоленко С. Я. Народнорозмовна традиція в літературно-художньому мовленні, Київ, 1967, Вип. 2, С. 14–32
6. Жанри і стилі в історії української літературної мови / [Німчук В. В., Русанівський В. М., Чепіга І. П. та ін.], Київ, 1989, 288 с.
7. Русанівський В. М. Сила і краса: (Особливості мови творів В. К. Винниченка), 1992, № 2, С. 41–46
8. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психоконігнітивний та етнокультурний аспекти): монографія, Київ–Черкаси, 2004, 276 с.
9. Ткаченко Т. В. Засоби стилізації розмовності в прозі Михайла Стельмаха : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук, Київ, 2006, 20 с.
10. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб., Київ, 2007, 495 с.
11. Українська лінгвостилістика ХХ – початку ХХІ ст. : система понять і бібліографічні джерела / за ред. д-ра філол. наук, проф. С. Я. Єрмоленко, Київ, 2007, 358 с.
12. Українська мова : енциклопедія / голова редкол. В. М. Русанівський. – [вид. 3-тє, зі змінами і доп.], Київ, 2007, 856 с.
13. Цимбалюк Т. В. Мова перекладу Миколи Лукаша : Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри „Дон Кіхот” / Київ, 1996, 238 с.

REFERENCES

1. Alefirenko M. F. Teoretychni pytannya frazeolohiyi : monohrafiya, Kharkiv, 1987, 136 s.
2. Bezpozasko O. K. Hramatyka ukrayins'koyi movy. Morfolohiya, Kyiv, 1993, 336 s.
3. Bybyk S. P. Ukrayins'ka usna literaturna mova v kul'turi povsyakdennya : monohrafiya, Nizhyn, 2013, 589 s.
4. Bilodid I. K. Vybrani pratsi : u 3-kh t., Kyiv, 1986, 406 s.
5. Yermolenko S. Ya. Narodno-rozmovna tradytsiya v literaturno-khudozhn'omu movlenni, Kyiv, 1967, Vyp. 2, S. 14–32
6. Zhanry i styli v istoriyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy / [Nimchuk V. V., Rusaniv's'kyi V. M., Chepiha I. P. ta in.], Kyiv, 1989, 288 s.
7. Rusaniv's'kyi V. M. Syl'a i краса: (Osoblyvosti movy tvoriv V. K. Vynnychenka), 1992, # 2, S. 41–46
8. Selivanova O. Narysy z ukrayins'koyi frazeolohiyi (psykhokohnitivnyy ta etnokul'turnyy aspekty) : monohrafiya, Kyiv–Cherkasy, 2004, 276 s.
9. Tkachenko T. V. Zasoby stylizatsiyi rozmovnosti v prozi Mykhayla Stel'makha : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filol. nauk, Kyiv, 2006, 20 s.
10. Uzhchenko V. D. Frazeolohiya suchasnoyi ukrayins'koyi movy : navch. posib., Kyiv, 2007, 495 s.
11. Ukrayins'ka lnhvostylistyka KhKh – pochatku KhKhI st. : systema ponyat' i bibliohrafichni dzherela / za red. d-ra filol. nauk, prof. S. Ya. Yermolenko, Kyiv, 2007, 358 s.
12. Ukrayins'ka mova : entsyklopediya / holova redkol. V. M. Rusaniv's'kyi. – [vyd. 3-tye, zi zminamy i dop.], Kyiv, 2007, 856 s.
13. Tsymbalyuk T. V. Mova perekladu Mykoly Lukasha : Frazeolohiya romanu Mihelya de Servantesa Saavedry „Don Kikhot” / Kyiv, 1996, 238 s.

The category of spoken language in the dynamic structure of the linguistic science (knowledge)

M. V. Tsurkan

Annotation. In the article the category of spoken language is analyzed through the prism of the history of the literary language, the process of introduction of the folk linguistic items in the fiction is described, the functional and stylistic settings of the spoken language.

Keywords: the category of spoken language, folk linguistic items, fiction, the functional and stylistic settings of the spoken language.

Категория разговорности в динамической структуре лингвистического знания

M. V. Tsurkan

Аннотация. В статье рассматривается категория разговорности сквозь призму истории литературного языка, описан процесс вхождения народноразговорных единиц в художественное повествование, определены функционально-стилистические параметры разговорности.

Ключевые слова: категория разговорности, народноразговорные единицы, художественное повествование, функционально-стилистические параметры разговорности.